

HJELMSLEV OG MODUSPARADIGMET

Af Tanya Christensen (Roskilde Universitetscenter)

Louis Hjelmslev blev i 1934 ansat som docent i sammenlignende sprogvidenskab på Aarhus Universitet, og samme efterår afholdt han en række forelæsninger “over Forholdet mellem Sprogsystem og Sprogforandring”¹. Hele forelæsningsrækken har som tema at “bane vejen for en afklaring” (1972: 19) af det vanskelige forhold mellem sproget betragtet som tilstand og sproget betragtet som evig forandring, og denne afklaring ligger ikke overraskende i at betragte forandringerne som (delvist) bestemte af systemet selv.

Det er også inden for disse rammer at den såkaldte ‘teori for morfemkategorier’ præsenteres. Termen ‘morfemkategori’ kan bedst jævnføres med bøjnings- eller fleksivparadigme eftersom Hjelmslev skelner mellem *semantemer* (de forbundne og betydningsbærende dele af ordene) og *morfemer* (de forbindende og betydningsformende dele af ordene). Morfembegrebet dækker egentlig over både derivativer og fleksiver, men det er kun de morfemer som “paa een gang [er] paradigmatiske og syntagmatiske” (1972: 60) – altså fleksiverne – han interesserer sig for i denne sammenhæng. Teorien sigter mod at afdække hele systemet bag morfemkategorierne; både hvad angår den strukturelle opbygning, den diakrone udvikling og betydningsindholdet.

For det er en pointe i sig selv at morfemkategorierne (herefter: paradigmerne) *har* et indhold. Det kan godt være meget abstrakt, men det er der, og det udgør den egentlige kerne i ethvert (lukket) paradigme: det er jo ikke vilkårlige størrelser der vælges og fravælges paradigmatiske når man skal danne det syntagmatiske forløb. Disse størrelser har noget tilfælles, de bidrager på en særlig måde til betydningen af det samlede udsagn.

¹ Rasmussen (1992: 16). Forelæsningsmanuskriptet er senere blevet udgivet i lettere redigeret form under titlen *Sprogssystem og sprogforandring* (Hjelmslev 1972), og det er primært denne udgivelse jeg bygger på i artiklen her.

I denne artikel vil jeg give en kort introduktion til hvad vi kan kalde Hjeltslevs paradigmatheori, og dernæst se nærmere på den beskrivelse han giver af modusparadigmet inden for rammerne af denne teori.

Begrebszonen

Hjeltslev bruger ikke selv ord som indhold eller indholdssiden, men taler derimod om den *begrebszone* som et paradigmes former dækker. Begrebszonen er et lingvistisk konstrukt: Ud fra en samlet betragtning af sprogets forskellige anvendelser af paradigmes former abstraherer man paradigmes *grundbetydning* og afgrænser hvilket område ledernes indbyrdes modsætninger udspiller sig indenfor. I *La Catégorie des cas* (1935: 127) præciseres det til at dreje sig om et særligt ‘sublogisk’ niveau der kan mediere mellem sprog og tanke. Inspireret af Lévy-Bruhl forstår Hjeltslev sproget som ‘prælogisk’ hvilket vil sige at en logisk beskrivelse ikke kan indfange sprogets særlige karakteristika. Fx drejer sproglige modsætninger sig sjældent om et enten-eller, men vil i stedet være *participative*: betydningen af én størrelse indgår som en del af betydningen af dens modsætning. Det klassiske eksempel er leksikalsk, men de samme forhold gør sig gældende inden for morfologien: tager vi leksemerne LØVE – LØVINDE kan det umiddelbart se ud til at vi har at gøre med kontradiktoriske termer: en hanløve over for en hunløve. Men betegnelsen ‘løve’ kan også anvendes om løvinder i tilfælde hvor det er underordnet om det er en han eller en hun der er tale om – eller om arten som sådan hvor det heller ikke specifikt drejer sig om hanner. Det er altså en participativ opposition: den ene term er ganske snæver i sin betydning, den anden er bredere og kan ‘vikariere’ for den første.

Begrebszonen befinder sig på et niveau hvor sprogspecifikke strukturer ikke gør sig gældende, og den gælder for alle de sprog der overhovedet har det pågældende paradigme. Men de særlige modsætninger som eksisterer i hvert enkelt sprog, ekspliciteres ved hjælp af det Hjeltslev kalder et *kategoriskema*. Vi har altså dels en begrebszone der viser det abstrakte betydningsfelt for det pågældende paradigme (fx genus eller kasus), og dels et kategoriskema der viser hvordan det enkelte sprog forholder sig til begrebszonen – dvs. hvordan formerne i paradigmet fordeler sig over zonen.

Begrebszonen er opdelt i tre værdier: positiv, neutral og negativ (se figur 1 nedenfor). Forelæsningssteksten er temmelig svær at få hold på her (det skyldes bl.a. at tingene præ-

senteres i en forvirrende rækkefølge, men måske også at det i virkeligheden er uklart for Hjelmslev selv præcis hvordan begrebszonen og kategoriskemaet forholder sig til hinanden?), men det viser sig at den øverste boks altid har såkaldt *intensiv* betydning knyttet til sig, og de to andre har *ekstensiv* betydning (se figur 2 nedenfor). Det svarer til den kendte modsætning mellem et markeret og et umarkeret led, men bemærk at det for det første kun drejer sig om indholdssiden (det er altså ikke overvejelser om fx hvor mange fonemer én endelse har i forhold til de andre) og at det for det andet ikke er en binær modsætning (som markeret/umarkeret er). På den måde skaber Hjelmslev rammerne for en langt mere nuanceret, men også mere kompliceret teori for markerethed end den vi kender fra fx Roman Jakobson (1971 [1932]).

	+ positiv
	0 neutral
	÷ negativ

Figur 1. Begrebszonens Tredeling

<	intensiv
>	ekstensiv
>	ekstensiv

Figur 2. Fordeling af intensiv og ekstensiv

Da vi nu har to begrebssæt til at karakterisere disse tre felter med, må det afgøres hvordan de kan fordeles i forhold til hinanden. Uden at begrunde det nærmere indfører Hjelmslev at fordelingen af intensiv/ekstensiv-relationen er konstant; dvs. det øverste felt er altid bærer af den intensive betydning, og de to andre af ekstensive. Til gengæld kan de tre andre værdier, plus, minus og nul, principielt bytte plads. Hjelmslev taler således om at skemaerne kan være positivt, negativt og neutralt vendt, hvor den positive vending er langt den mest almindelige – og ses vist som default. Spørgsmålet er simpelthen om det er den form (det led) i paradigmet der karakteriseres som positivt hhv. neutralt hhv. negativt der har en særlig intensiv betydning.

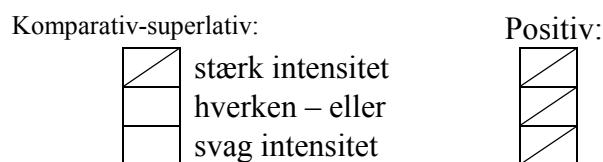
Eksempel: komparationsparadigmet

Lad os tage Hjelmslevs eget eksempel for at få en nærmere forståelse af hvad alle disse begreber skal bruges til, nemlig paradigmet for komparation eller gradbøjning (1972: 76ff). Han definerer indledningsvis komparations begrebszone som intensitet, hvilket vel

ikke giver anledning til indvendinger. Kombineret med de tre værdier, giver det mulighederne: stærk intensitet, svag intensitet og neutral eller ‘hverken – eller’ som han selv skriver.

Forskellige sprog kan så have et forskelligt antal komparationsgrader (og i øvrigt også forskellige ‘vendinger’, se ovenfor). Jeg har allerede været inde på at Hjeltslev faktisk kun godtager fleksiver som morfemer hvilket er årsagen til at han kun regner med to former i det franske komparationsparadigme: *plus* betragtes som et semantem og indgår derfor ikke i systemet. På fransk har vi så former som *bon*, *meilleur/mauvais*, *pire*, mens tysk har tre former. fx *gut*, *besser*, *best/klein*, *kleiner*, *kleinst*, og dansk har hele fire: *stor*, *større*, *størst*, *allerstørst/god*, *bedre*, *bedst*, *allerbedst*.

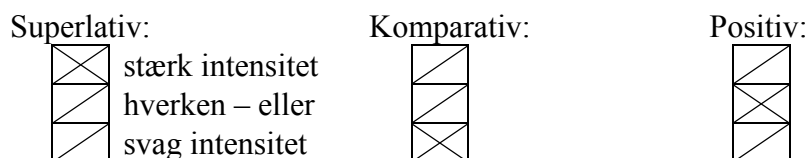
Lad os se nærmere på hvordan kategoriskemaerne for fransk og tysk komparation ser ud. Fransk har som sagt kun to former, og det er den ‘synkretiserede’ form komparativ-superlativ (*meilleur/pire*) der er intensiv, mens den positive (*bon/mauvais*) er ekstensiv. Det vil sige at komparativ-superlativen kun kan betyde stærk intensitet, mens positiven kan betyde såvel stærk som svag intensitet – alt efter konteksten. Det illustrerer Hjeltslev således (figur 3; 1972: 78-79)



Figur 3. Fransk komparation

Tysk har som sagt tre former, og så bliver markerethedsforholdene straks helt anderledes. Så er der ingen ‘rigtig’ intensiv betydning, og alle tre former kan dække over mere end et felt. Hvis vi ser på den tyske komparativ, kan vi se mønstret: på tysk findes der (som på dansk) to anvendelser af denne form, en absolut: *eine ältere Dame*, og en relativ: *er ist älter als sie*. Hjeltslev tager udgangspunkt i den absolutte brug, og den betyder helt klart svag intensitet (en ældre dame er – ligesom i Danmark – faktisk yngre end en gammel dame). Men den relative brug eksisterer jo også, og her er der så tale om stærkere intensitet. Derfor må tysk komparativ både være ekstensiv – idet den dækker over flere felter – og have størst tyngde i ét felt, nemlig det negative for svag intensitet. Det samme gør sig

gældende for de to andre former i paradigmet – de er også både udflydende i én variant, og mere koncentreret i en anden. Derfor ser det sådan ud i skemaform (figur 4; 1972: 80-82):



Figur 4. Tysk komparation

Bemærk at det er superlativen der har et kryds i det intensive felt (der som nævnt altid er det øverste): Hjeltslev omtaler også denne form som den intensive (1972: 81), men begrundet det desværre ikke – det kunne ellers have været interessant at få beskrevet nærmere hvordan en bøjningsform der principielt er ekstensiv, overordnet set kan være intensiv.²

Inden vi går over til modus, kan vi passende resumere de to store pointer ved Hjeltslevs paradigmatheori: den ene er fokuseringen på den ellers så forsømte indholdsside, og den anden er den kraftigt udvidede teori for markerethed der muliggør håndtering af meget store og komplekse paradigmer. Hjeltslev går faktisk så vidt som til at tale om kategorier i tre dimensioner (1972: 85-86).³

² Det er en yderst vanskelig passage der kun kan forstås når man har accepteret at det øverste felt altid er det intensive og de andre er ekstensive (hvilket ikke ekspliciteres nogen steder), og at tysk komparation er positivt vendt. Jeg citerer: “I det franske tilfælde signaliseres det positive felt alene i modsætning til hele zonen. I det tyske tilfælde signaliseres baade det positive og det negative felt i modsætning til hinanden, dels *intensivt*, saaledes at vægten ligger paa det positive felt, dels *extensivt*, saaledes at vægten ligger paa det negative felt; da det extensive felt signaliseres i begge tilfælde, og da det extensive felt altid har tendens til at brede sin betydning ud til de andre felter, bliver ogsaa det neutrale felt besat i begge tilfældene.” (1972: 81, min fremhævelse). Hvad der menes med en ‘intensiv signalisering’ af positiv/negativ-oppositionen er uklart. Til gengæld udfolder han hvordan sådanne treleddede paradigmer er karakteriseret ved både en kontrær og en kontradiktorisk modsætning. Den kontrære består i det tyske tilfælde mellem superlativ og komparativ alene (+ : ÷), mens den kontradiktoriske består mellem superlativ og komparativ på den ene side og positiv på den anden (nemlig + : ÷ : 0; 1972: 83). Denne indsigt var helt ny, men er nok først blevet rigtig anerkendt af Henning Andersen (fx 2001:24 og 46).

³ Forelæsningssteksten er ikke konsistent på dette punkt, men jeg mener at det må være begrebszonen der er flerdimensional, selvom han på dette sted taler om ‘skemaet’. På et senere tidspunkt skriver han dog følgende: “I et saadant tilfælde maa man betragte kategorien som todimensional, idet vi inden for den samme begrebszone har to dimensioner.” (1972: 96)

Begrebszonen for modus

Et af de bøjningsparadigmer som Hjelmslev går mindst i detaljen med, er modus. Modus indgår sammen med seks andre paradigmer i et overordnet system hvor de er organiseret parvist om samme begrebszone. Det er der ikke mulighed for at uddybe nærmere her, men det forklarer at han overhovedet nævner modus. Følgende er alt hvad han skriver om dette paradigme:

”*Modus* har som grundbetydning *realitet*, med to dimensioner i denne rangforordning: 1. forønsket realisation; 2. forestillet eller faktisk realisation (*modus negativus* og *interrogativus*).” (Hjelmslev 1972: 109)

Det er en temmelig kompakt beskrivelse, og der er flere vanskeligheder forbundet med den. Hvad ligger der fx i et nu temmelig gammeldags ord som ‘forønsket’? Hvad er egentlig forholdet mellem *realitet* og *realisation*? Og hvad er forholdet mellem forestillet og faktisk *realisation* på den ene side og ‘modus negativus’ og ‘modus interrogativus’ på den anden? Vi kan vel næppe skulle forstå det sådan at *modus negativus* er et eksempel på forestillet *realisation*, mens *modus interrogativus* er et eksempel på faktisk – som rækkefølgen ellers kunne godt antyde? Det lyder mere plausibelt at begge disse modi i virkeligheden er eksempler på forestillet *realisation*, og så er rækkefølgen i hvert fald forvirrende.

Rent bortset fra dét er det værd at bemærke at i hvert fald på dansk bliver de to (negativ og interrogativ modus) udtrykt enten leksikalsk eller topisk, dvs. med hhv. en nægtelse og med et bestemt ledstillingsmønster. Vi kan altså ikke – på dansk – holde os til det morfologiske niveau hvis vi skal kunne finde en negativ eller interrogativ modus.

Men vi springer tilbage til ‘forønsket’ *realisation*. Ordet ‘forønsket’ betyder bare ‘som man har ønsket’ (vi kender det mest i bestemt form: “man opnåede det forønskede resultat”, fx). Modus har folgelig som grundbetydning noget i stil med: ‘virkeliggørelse som man har ønsket’. Det kan forholdsvis uproblematisk jævnføres med imperativ. Imperativ har i hvert fald abstrakt set at gøre med at noget skal blive som man ønsker, om der så er tale om ordre, bøn, henstilling, ønske eller noget helt femte. Men så er spørgsmålet om

det kun er forønsket realisation der kan passe på imperativ? Forestillet realisation lader også til at være en mulighed: imperativ handler gerne om det der ikke er en realitet nu, men som man fremstiller som en mulig fremtidig situation, netop noget man *forestiller* sig. Men så er vi ovre i den anden dimension, if. Hjelslev, så det lader jeg foreløbig ligge lidt.

Til gengæld efterlader identifikationen af imperativ os med spørgsmålet om indikativ. Svaret er enkelt: indikativ er blot den ekstensive eller umarkerede form der har et overmåde bredt betydningspotentiale som også tillader regulative anvendelser (fx *Nu tier du stille!*). I Hjelslevs kategoriskemaer bliver modsætningen mellem imperativ og indikativ på dansk altså ligesom den mellem de to franske komparationsformer: én form med temmelig snævert betydningspotentiale, og én med et meget bredt. Så vidt ser systemet altså ud til at passe.

Og principielt kunne vi stoppe her. Det er helt i overensstemmelse med Hjelslevs teori at nogle sprog kun udtrykker den ene af flere mulige dimensioner i en begrebszone. Jeg synes imidlertid at det er mere interessant at fortsætte med den anden dimension, den der drejer sig om forestillet og faktisk realisation.

Det der i mine øjne kommer tættest på disse lidt upræcise betegnelser, er skellet mellem realis og nonrealis⁴, dvs. spørgsmålet om realitetsværdi. Realis betyder bare at taleren fremstiller det propositionelle indhold som sandt, og nonrealis at han ikke forpligter sig på om det er sandt eller ej. Og hvis vi skal holde os til et niveau hvor disse distinktioner er grammatikaliseret, og det skal vi i denne sammenhæng, så vender vi her tilbage til det topiske, til ledstillingen. Dansk ledstilling har nemlig grammatikaliseret forskellen på realis og nonrealis i udfyldningen af de tre første pladser af sætningsskemaet. Her er et par eksempler på nonrealis:

	F	v	s	sa	Indhold....
(1)		<i>Er</i>	<i>du</i>		<i>sulten</i>
(2)		<i>Vil</i>	<i>han</i>		<i>ud at rejse</i>

⁴ Bemærk at jeg ikke benytter termen 'irrealis'. Jeg støtter mig på den distinktion som er blevet indført af Erik Hansen og nu videreføres i Hansen og Heltofts (forarbejder til) *Grammatik over det Danske Sprog* (1999 og senere): kort sagt betegner irrealis det der er i modstrid med virkeligheden (kontrafaktisk), fx *Havde jeg dog bare ikke sagt det!*, men nonrealis betegner det som uafklaret, fx *Hvis jeg ikke siger det, så bliver hun ikke vred.*

Som vi så, taler Hjelmslev selv om interrogativ modus, og det lader umiddelbart til at passe på disse to eksempler. Det er imidlertid upræcist (i hvert fald ift. dansk), for nok har spørgsmål realitetsværdien nonrealis – men det er et niveau højere oppe i sætningsindholdets lagdeling at der kan være tale om spørgsmål. Nonrealis-værdien udløses nemlig af en bestemt ledstilling – den i ovenstående eksempler – som ikke er forbeholdt spørgsmål. Skulle sætningerne afsluttes dér, så er der tale om spørgsmål, ja. Men de kan jo også fortsætte:

- (3) *Er du sulten, så står der mad i køleskabet*
 (4) *Vil han ud at rejse, må han først spare op*

Dette er ikke spørgsmål, det er betingelsessætninger. I begge tilfælde er ledstillingens betydning nonrealis, og denne abstrakte betydning er altså fælles for alle sætninger med dén ledstilling. Det gælder også sætninger med et verbal i imperativ⁵:

- | | | | | |
|---|---|---|----|-------------|
| F | v | s | sa | Indhold.... |
|---|---|---|----|-------------|
- (5) *Tag (du) bare en kage til*

Over for nonrealis-udfyldningen af sætningsskemaet står så en realis-udfyldning som er den almindeligt anvendte ved fremsættende sætninger:

- | | | | | |
|---|---|---|----|-------------|
| F | V | s | sa | Indhold.... |
|---|---|---|----|-------------|
- (6) *Jeg Er Sulten*
 (7) *Ha Vil ud at rejse*
 n

Jeg finder det ganske rimeligt at sidestille Hjelmslevs faktiske realisation med realis, og med lidt god vilje kan forestillet realisation også jævnføres med nonrealis. Det gælder jo både for ja/nej-spørgsmål, betingelsessætninger og for imperativer at man så at sige ‘forestiller sig’ en mulig situation eller et sagforhold, som kunne være/blive realiseret.

Til gengæld har jeg svært ved at se hvorfor Hjelmslev insisterer på en dynamisk term (‘realisation’ i stedet for ‘realitet’). Hverken ved faktisk eller forestillet – eller altså hos mig: realis eller nonrealis – er der nødvendigvis impliceret noget om virkeliggørelse eller

tilblivelse. Fremsættende sætninger fremstiller fx noget som om det *er* en realitet, og spørgsmål fx tager slet ikke stilling til hvorvidt det er en realitet, men spørger netop til det.⁶

Hvad markerethedsforholdet angår, så kan der ikke være tale om samme slags relation som ved imperativ og indikativ – dvs. det der kaldes en ‘participativ’ opposition, dvs. hvor det ene leds betydning tager del i, eller deltagende i, det andets. Ved realitetsværdien er det, så vidt jeg kan se, et enten-eller, og dermed er det en kontradiktorisk modsætning, ikke en participativ. Ét ledstillingsmønster insisterer altså på nonrealis og det andet på realis. Sådanne modsætninger er forudsat i teorien: når der kun er to led i et paradigme, er det ikke afgjort på forhånd hvilken type opposition de vil indgå i.

Konklusion

Som sagt er valget mellem en realis- og en nonrealis-ledstilling grammatikaliseret i dansk – faktisk er det relevant at benytte termen paradigme om denne topologiske modsætning. Når man lægger hovedvægten på indholdssiden, som Hjelmslev gjorde det, og som den funktionelle grammatik også gør det, kan man på denne måde få åbnet øjnene for andre paradigmer end dem vi traditionelt bliver præsenteret for – her altså et ledstillingsparadigme der ydermere spiller sammen med det morfologiske modusparadigme. De to dimensioner som Hjelmslev skelner mellem i begrebszonen for modus gør det muligt at stille skarpt på hvilket paradigme der bidrager med hvad, hvilket i en analyse alene af verbalmodus ville være umuligt: som nævnt kan imperativ se ud til ikke blot at passe med forønsket realisation, men også med forestillet – men da vi kan finde samme abstrakte indhold i andre ytringstyper med samme ledstilling, er det rimeligt at tilskrive ledstillin-

⁵ Ved imperativ kan subjektspladsen godt være tom; det skyldes at imperativ så at sige ‘bærer subjektet i sig selv’ qua sin rettethed mod modtageren.

⁶ Og her er ikke blot tale om en vanskelig forelæsningsstekst – i den senere “Essai d’une théorie des morphèmes” ekspliciteres forskellen på dynamisk og statisk (realisation og realitet) i den såkaldte ‘synoptiske tavle’ hvor alle morfemkategorierne passes ind i et større system, og der indføres nu tre dimensioner i modus’ begrebszone (som den for øvrigt deler med artiklen): 1. (statisk) ikke-realitet – realitet, 2. (subjective) forønsket realisation [fr. *réalisation désirée*] – negation af forønsket realisation og 3. (dynamisk) ikke-realisation – realisation Det er en forudsætning i teorien at dimensionerne læses i omvendt rækkefølge når det gælder modus, og igen behøver ikke alle dimensioner være tilstede i ethvert sprog. Men så står vi igen over for problemet at verbalmodus (indikativ – imperativ) tilsyneladende bedst betegnes med hvad der nu kaldes den subjektive dimension, mens ledstillingsmodus snarere hører til under den statiske. Og det passer dårligt med den krævede rækkefølge.

gen (ikke bøjningskategorien) grundbetydningen forestillet realisation, eller bedre: non-realisation.

Min konklusion er altså at det – med visse terminologiske justeringer – er muligt at ‘opløse’ Hjelmslevs kompakte definition og overføre den på den specifikt danske struktur – og endda få et nyt paradigme med i købet!

Litteratur

- Andersen, Henning. 2001: Markedness and the theory of change. *Actualization*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- Christensen, Tanya. 2002: *Det funktionelle paradigmebegreb*. Speciale i dansk. Roskilde Universitetscenter
- Engberg-Pedersen, Elisabeth et al. 1996: *Content, Expression and Structure*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- Hansen, Erik og Lars Heltoft. 1999 og senere: forarbejder til *Grammatik over det Danske Sprog*
- Heltoft, Lars. 1996: Paradigmatic structure, word order and grammaticalization. Elisabeth Engberg-Pedersen et al.: *Content, Expression and Structure*. Amsterdam: John Benjamins
- Heltoft, Lars. 1998: Det danske morfologiske system. *Årsberetning 1996-1997*. København: Selskab for Nordisk Filologi
- Hjelmslev, Louis. 1935: La Catégorie des cas. *Acta Jutlandica VII/1*. Universitetsforlaget i Aarhus
- Hjelmslev, Louis. 1970 [1938]: Essai d’une théorie des morphèmes. *TCLC: Essais linguistiques*, 2. udg. København: Nordisk Sprog- og Kulturforlag
- Hjelmslev, Louis. 1972: *Sprogssystem og sprogforandring*. København: Nordisk Sprog- og Kulturforlag
- Jakobson, Roman. 1971 [1932]: Zur Struktur des russischen Verbums. *Selected Writings*. Haag: Mouton
- Rasmussen, Michael. 1992: *Hjelmslevs sprogteori – Glossematikken i videnskabshistorisk, videnskabsteoretisk og erkendelsesteoretisk perspektiv*. Odense Universitetsforlag